

– Hakemli Makale –

BELÂĞAT, USÛL-İ FIKIH, KELAM VE DİL FELSEFESİ ODAĞINDA HÂSİL Bİ'L-MASDAR TARTIŞMASI: EMİR PÂDİŞÂH'IN ESERİ BAĞLAMINDA BİR TETKİK

Murat TALA

Dr. Öğr. Üyesi,

Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

mtala70@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6661-3526>

ÖZ

Bu makale dilbilimsel bir anlam problemi olan hâsıl bi'l-masdar konusunu irdelemiştir. Hâsıl bi'l-masdar meselesi Arap dili, belâgat, usûl-i fıkıh ve kelâm ilimlerinde tartışılmıştır. Mesele gösterge bilim, anlam bilim, semantik, dilbilim ve dil felsefesi ile ilgili bir anlam evreninde ele alınmıştır. Makale konuyu irdelerken genel olarak hâsıl bi'l-masdar meselesi etrafında temellendirilmeye çalışılan anlam problemini incelemiştir. Özel olarak ise Emîr Pâdişâh el-Buhârî'nin (ö. 987/1579) *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar* adlı eserini tetkik etmiştir.

Çalışma ilk olarak hâsıl bi'l-masdar meselesini irdelemeye odaklanmıştır. Daha sonra Emîr Pâdişâh el-Buhârî'nin hayatı ve eserleri hakkında açıklama yapmıştır. Makale ayrıca *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar* adlı eseri incelemiştir. Daha sonra eserin günümüze ulaşan nüshalarını tetkik ederek eserin tahkikli metnini sunmuştur. Tahkikli kısımda öncelikle *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar*'ın daha iyi anlaşılmasını sağlayan ve eserin bağlamını oluşturan metinleri orijinal dilinde vermiştir. Bu noktada Kazvî'nin (ö. 739/1338) *Telhîsu'l-Miftâh*, Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-Mutavvel* ve Fenârî Zâde Hasan Çelebî'nin (ö. 891/1486) *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel* adlı kitaplarının konuyla ilgili yerlerini tahkikli metnin baş tarafına ayrıca eklemiştir. Daha sonra eserin bazı nüshalarını karşılaştırarak tahkikli metni ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, dilbilim, anlam bilim, hâsıl bi'l-masdar, Emîr Pâdişâh

The Discussion of Hâsıl bi al-Maşdar in the Focus of Belâğah, Usûl al-Fiqh, Kalâm and Philosophy of Language: A Study in the Context of the Work of Emîr Pâdishâh

This article examines the issue of “hâsıl bi al-maşdar”, a linguistic problem of meaning. The issue of hâsıl bi al-maşdar is discussed in the Arabic language, rhetoric, usûl al-fiqh and theological sciences. The issue is discussed in a universe of meaning related to semiotics, semantics, linguistics, and philosophy of language. The research deals with the problem of meaning which is attempted to be based around the issue of hâsıl bi al-maşdar. In particular, it examines the work of *Risâlah fî bayân al-hâsıl bi al-masdar* of Emîr Pâdishâh al-Bukhârî (d. 987/1579).

The study handles the issue as follows. First, it focuses on examining the issue of hâsıl bi al-maşdar. Later, it made an explanation about the life and works of Emîr Pâdishâh al-Bukhârî. The article also examines *Risâlah fî bayân al-hâsıl bi al-masdar*. It examines the copies of the work that survived to the present and presents the inquired text of the work. In the part of the investigation, first of all gives the texts in the original language which provides a better understanding of *Risâlah fî bayân al-hâsıl bi al-masdar* and constitutes the context of the work. At this point, Kazvîni's (d. 739/1338) *Telhîs al-Miftâh*, Teftâzânî's (d. 792/1390) *al-Mutawwal* and Fenârî Zâde Hasan Çelebi's (d. 891/1486) *Hâşiye 'alâ al-Mutawwal* adds the relevant parts of the books to the head of the investigative text separately. The research then compares some copies of the work and reveals the inquired text.

Key Words: Arabic language and rhetoric, linguistic, semantics, hâsıl bi al-maşdar, Emîr Pâdishâh

مناقشة الحاصل بالمصدر في البلاغة وأصول الفقه وعلم الكلام وفلسفة اللغة: بحث في إطار رسالة

في بيان الحاصل بالمصدر لأمر بادشاه البخاري

بحثت هذه المقالة في مسألة الحاصل بالمصدر كمشكلة لغوية في المعنى. نوقشت هذه المسألة في اللغة العربية والبلاغة وأصول الفقه وعلم الكلام. ترتبط معالجة المشكلة بعلم السيميائية العربية وعلم المعاني وعلم الدلالة وفلسفة اللغة العربية.

تناول المقالة مشكلة الحاصل بالمصدر على وجه العموم ورسالة في بيان الحاصل بالمصدر لأمر بادشاه البخاري (ت: 1579/987) على وجه الخصوص. وفي هذا السياق، ركز البحث بادئ ذي بدء على دراسة قضية الحاصل بالمصدر وعلى حياة أمير بادشاه البخاري لاحقاً ثم يقدم دراسة شاملة على رسالة في بيان الحاصل بالمصدر ثم فحص نسخ رسالة في بيان الحاصل بالمصدر وأخيراً يقدم النص المحقق.

1.GİRİŞ: HÂSIL Bİ'L-MASDAR MESELESİ

Belâğat, kelâm, usûl-i fıkıh ve dil felsefesinde hâsıl bi'l-masdar [oluşun meydana geliş şekliinden anlaşılın /görüntüden anlaşılın anlam] meselesi çok tartışmalı bir konudur.

Mastardan hâsıl olan anlam konusunu irdelemeye başlamadan önce hâsıl, masdar, masdarın lafzı, masdarın anlamı, mastarın fâil ya da mef'ûlüne muzâf olması gibi hususlar hakkında bazı açıklamalara ihtiyaç vardır.

Hâsıl [total, result, prduct]: Hâsıl sözcüğü Türkçe'de “olan, ortaya çıkan ve görünen” anlamına gelir. “hâsıl etmek” ortaya çıkarmak; “hâsıl olmak” ortaya çıkmak, türemek; “hâsıla” bir işten elde edilen sonuç; “hâsılat”

ürün, gelir-kazanç ve “hâsılı kelâm” kısaca anlamına gelir.¹ Hâsıl sözcüğü *h-ş-l* (ح, ص, ل) kökünden türemiştir. Tahsîl, ortaya çıkan şeyi ayırt etmek demektir.² Bir şeyin hâsılı ve mahsûlü aynıdır.³ Hâsıl sözcüğü Arapça'da husûl [oluş] anlamından türeyen bir ism-i fâildir. “Sonuç”, “çıkan” ve “toplam” gibi anlamlara gelir. Yine “toplama, çıkarma, çarpma ve bölme işlemleri neticesinde ortaya çıkan sonuç” şeklinde de açıklanır.⁴ Maddesi taşından ayrıldıktan sonra kalan saf gümüşe de hâsıl denir.⁵

Masdar [lafzu'l-masdar]: Masdarlar “bilmek”, “oturmak” ve “güvenmek” kelimelerinde olduğu gibi zaman bildirmeyen ve sadece oluş anlamı ifade eden sözcüklerdir.⁶ Masdar anlamı [el-ma'na'l-masdarî]: Buna oluş anlamı [خَدَتْ] denir. Oluş, başkası vasıtasıyla meydana gelen anlam demektir. Mesela bu durum “vurmak” sözcüğünde fâilden kaynaklanır. “Uzun olmak” ifadesinde ise fâilden kaynaklanmaz.⁷

Masdar anlamı üç şekilde meydana gelir:⁸

Birincisi, masdarun mebnîyyun li'l-fâil: Bu ifade fâile muzâf olmuş masdar için kullanılır.⁹ Dil âlimleri masdarun mebnî li'l-fâil ifadesiyle –fiilin oluşu esnasında- fâil için meydana gelen hey'eti kast ederler.¹⁰

İkincisi, masdarun mebnîyyun li'l-mef'ûl: Bu ifade mef'ûle muzâf olmuş masdar için kullanılır.¹¹ Dil âlimleri masdarun mebnî li'l-mef'ûl ifadesiyle –fiilin oluşu esnasında- mef'ûl için meydana gelen hey'eti kast ederler.¹²

Üçüncüsü, fâile ya da mef'ûle muzâf olmamış masdar: Bu, diğer iki masdar çeşidi arasında her iki manayı da ifade edecek şekilde çatı bir

¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK Yayınları, 2011), 1053.

² Halife Muhammed et-Tellîsî, *en-Nefis min kunûzi'l-kavâmîs* (Tunus: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-kitâb, 2000), 486.

³ Ebû İbrâhim İshâk b. İbrâhim el-Fârâbî, *Dîvânü'l-edeb mu'cem luğavî turâsî*, nşr. Âdil Abdulcebbar eş-Şâtî (Beyrut: Mektebetü Lübnân en-Nâşîrîn, 2003), 144.

⁴ Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu iştilâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, Refîk el-'Acem & Ali Dehrûc v.dğr. (Beyrut: Mektebetü Lübnân nâşîrîn, 1996), 1: 610.

⁵ Tellîsî, *en-Nefis*, 487.

⁶ Tehânevî, *Keşşâfu iştilâhâti'l-funûn*, 2: 1555-1556; Muhammed et-Tenûhî, - Râcî el-Esmer, “el-Masdar”, *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi 'ulûmi'l-luğa: el-Elsuniyyât* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2001), 2: 578.

⁷ Tehânevî, *Keşşâfu iştilâhâti'l-funûn*, 2: 1555-1556.

⁸ Mustafa Şevket, *Mecmû'atu'l-fevâid* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1318/1901), s. 8.

⁹ Mustafa Şevket, *Mecmû'atu'l-fevâid*, s. 8.

¹⁰ Mustafa Şevket, *Mecmû'atu'l-fevâid*, s. 9.

¹¹ Mustafa Şevket, *Mecmû'atu'l-fevâid*, s. 8.

¹² Mustafa Şevket, *Mecmû'atu'l-fevâid*, s. 9.

kavramdır (çatı kit- kader-i müşterek). Çünkü o, asıl vaz' oluşu itibarıyla fâile ya da başka bir şeye nispet edilmemiştir. Bu şekilde kullanılması caizdir. Fiillerde bunun aksi bir durum söz konusudur. Çünkü fiil anlamında "bir şeye nispet edilme" anlamı asıl vaz' oluşu itibarıyla vardır. Başka bir ifadeyle fiiller asıl vaz' oluşları itibarıyla fâil veya nâib-i fâil ile irtibatlı olmak zorundadır. Fiillerin fâil ya da nâib-i fâile nispet edilmeden kullanılmaları câiz değildir. Dolayısıyla fiillerin içerdiği anlam fâile ya da mef'ûle mebni masdar anlamından başka bir şey değildir.¹³

Masdardan hâsıl olan anlam [el-ma'na'l-hâsıl bi'l-masdar]: Bunu "masdardan hasıl olan hey'et ve görünüş" şeklinde açıklamak mümkündür. Bu hey'et fâil ya da mef'ûl hususunda meydana gelen hey'ettir. Vurma fiili neticesinde ortaya çıkan vuruculuk [صَارِيَّة] ve vurulma neticesinde ortaya çıkan vurulmuşluk [مَضْرُوبِيَّة] durumları buna örnektir. Bunlardan birincisine el-hâsıl bi'l-masdar mebnî li'l-fâil, ikincisine el-hâsıl bi'l-masdar mebnî li'l-mef'ûl denir.¹⁴ Kısacası masdardan hâsıl olan anlam, masdarın gerçekleşmesiyle ortaya çıkan form (suret) şeklinde açıklanabilir. Başka bir ifadeyle, masdar gerçekleştiikten sonra fâil ve mef'ûl üzerinde meydana gelen net görüntü hâsıl bi'l-masdardır.

Hâsıl bi'l-masdar ifadesi bazen masdar sebebi ile meydana gelen şey hakkında da kullanılır. Bu durum vurucu veya vurulmuş olma durumlarındaki gibi vasitasız bir şekilde ilk meydana gelen ya da vurma neticesinde meydana gelen "acı" gibi vasıtalı olarak meydana gelen hususiyetleri kapsar. Bunlardan birincisi istilâhî anlam açısından hâsıl bi'l-masdardır, ikincisi ise lügavî anlam açısından hâsıl bi'l-masdardır.¹⁵

Burada dikkat çeken bir başka husus da şudur: Masdar kalıpları ya masdar anlamı ile fâil ve mef'ûlden meydana gelen hey'et arasında ortaktır ya da ilki –masdar anlamı- için konulmuştur; ikincisinde – fâil ve mef'ûlden meydana gelen hey'et hakkında- sadece mecâzen kullanılır.¹⁶

Son tahlilde masdar anlamı ile hâsıl bi'l-masdar arasındaki farkı şu şekilde açıklamak mümkündür: Masdar anlamı bir zatla ve zamanla ilgisi bulunmayan bir oluş anlamıdır. Öte yandan hâsıl bi'l-masdar anlamı ise bir zatla ilgili ve o zat üzerinde gerçekleşen hey'ete gönderme yapan bir anlamdır. Ancak hâsıl bi'l-masdar anlamından kasıt, masdar anlamı üzerine

¹³ Mustafa Şevket, *Mecmû'atu'l-fevâid*, s. 8.

¹⁴ Mustafa Şevket, *Mecmû'atu'l-fevâid*, s. 8.

¹⁵ Mustafa Şevket, *Mecmû'atu'l-fevâid*, s. 8-9.

¹⁶ Mustafa Şevket, *Mecmû'atu'l-fevâid*, s. 9.

meydana gelen etki değildir. Buna göre “hamd” sözcüğünün masdar anlamı “övmek” [Farsça’da ستودن], hâsıl bilmasdar anlamı ise “övgü” [Farsça’da ستایش] şeklinde açıklanabilir.¹⁷

2.EMÎR PÂDİŞÂH

Bu konuda Emîr Pâdişâh'ın hayatı ve eserleri hakkında açıklama yapılmıştır.

2.1.Hayati

Emîr Pâdişâh'ın tam adı (nisbesi), Muhammed Emîn b. Maḥmûd el-Ḥuseynî es-Seyyid eş-Şerîf el-Fâdil el-Muḥakkîk el-Buḥârî el-Mekkî (ö. 987/1579)¹⁸ şeklindedir. Horasan bölgesinde dünyaya gelmiştir. Daha sonra Buhara şehrine yerleşmiş ve Mekke’de ikamet etmiştir. Bu süre içinde Hindistan’daki Müslümanların yazılı olarak gönderdikleri bazı sorulara yanıt vermiştir. Bu durum onun şöhretinin daha hayattayken geniş bir bölgeye yayıldığını göstermektedir. Emîr Pâdişâh'ın Meşhed’de vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁹ Araştırmanın ilerleyen kısımlarında açıklandığı üzere çok sayıda eser kalemlenmiştir.

Yukarıda zikredilen nisbelerinden hareketle Emîr Pâdişâh'ın Hz. Hüseyin’in soyundan geldiği, Hanefî mezhebine mensup olduğu ve bir süre Mekke’de yaşadığı anlaşılmaktadır.

2.2.Eserleri

Emîr Pâdişâh’a (ö. 977/1579) ait birçok eser vardır. Söz konusu eserleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

1-) *Risâle fî beyâni’l-ḥâsıl bi’l-masdar*

Araştırmamızın konusunu teşkil eden bu eser üzerine ayrıntılı açıklama ileride yapılacaktır. Ancak özellikle belirtilmelidir ki, Emîr Pâdişâh'ın kitapları arasında yazma nüshaları en çok ve en yaygın bulunanı *Risâle fî beyâni’l-ḥâsıl bi’l-masdar* adlı eseridir.

¹⁷ Tehânevî, *Keşşâfu iştilâhâti’l-funûn ve’l-’ulûm*, 2: 1557.

¹⁸ Bk. Muhammed Emîn b. Maḥmûd el-Ḥuseynî es-Seyyid eş-Şerîf el-Fâdil el-Muḥakkîk el-Buḥârî –Emîr Pâdişâh, *Teysîru’t-Tahrîr* (Mekke: Dâru’l-Bâz, t.y.), 1: 2; Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe, *Keşfu’z-zunûn an esâmî’l-kutub ve’l-funûn*, nşr. M. Şerefeddin Yalçın & Kılıçlı Rifat Bilge (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, t.y.), 1: 156, 193, 293, 358, 450; 2: 1260; Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Literatur Supplementband* (Leiden: E. J. Brill, 1938), 2: 583; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemu’l-muellifin terâcimi musannifi’l-kutubi’l-’arabiyye* (Beyrut: Dâru ihyâi’t-turâsi’l-’arabî, t.y.), 9: 80.

¹⁹ Ferhat Koca, “Emîr Padişâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 143-144.

2-) *Risâletu mâ ene kıltu*

Arap dilinde müsedün ileyhın takdimi meselesi hakkındaki tartışmalara yer veren bir eserdir. “Mâ ene kıltu” ifadesi etrafında öbeklenen dilbilimsel geleneğe aittir.²⁰ Söz konusu geleneğe dair eser yazarlar arasında şu şahıslar dikkat çeker: Mîr Ebu’l-Feth Muhammed b. Emîn Tâcu’s-Saîdî el-Erdebîlî (875/1470)²¹, Alaaddin Ali b. Muhammed el-Kûşî –Ali Kuşcu (ö. 879/1474)²², Adulğafûr el-Lârî (ö. 912/1506)²³, Ahmed b. Yahya b. Muhammed b. Sa’deddin el-Hafîd et-Teftâzânî (ö. 916/1510)²⁴, ‘İsâmüddin İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 944/1537)²⁵, Emîr Pâdişâh (987/1579)²⁶ vb. dâilciler.²⁷

3-) *Risâle fi’l-ıdâfe*

İzâfet konusunda yazılmış bir eserdir.²⁸

4-) *el-Ferîde fı tahkîki harfi kad*

Arapçada “kad” harfinin gramatikal kullanım özellikleriyle ilgili bir eserdir.²⁹

5-) *Ta’lîka ‘alâ Seyyid ‘alâ Mutavvel*

Belagate dair bir eserdir.³⁰

²⁰ Sedat Şensoy, *Mâ Ene Kuntu Risâleleri* (Konya: Aybil Yayınları, 2013), 9,55.

²¹ Mîr Ebu’l-Feth Muhammed b. Emîn Tâcu’s-Saîdî el-Erdebîlî, *Risâletu mâ ene kuntu*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Mehmed Asım Bey, nr. 704, vr. 92-105.

²² Alaaddin Ali b. Muhammed el-Kûşî –Ali Kuşcu, *Risâle mute’allika ‘alâ mehasi mâ ene kuntu*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Mehmed Asım Bey, nr. 704, vr. 4-10.

²³ Adulğafûr el-Lârî, *Risâle ‘alâ Risâleti mâ ene kuntu li’l-Kûşî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Mehmed Asım Bey, nr. 704, vr. 10-16. Bk. Muhammed Adusselâm Suveysî, “Tahrîrâtü Abdulğafûr el-Lârî (ö. 912) ‘alâ Risâleti (*Mâ ene kuntu*) li’l-Kûşî”, *Mecelletu Ebhâs* (Sirte: Sirte University, Aralık-2019), 14: 1-24.

²⁴ Ahmed b. Yahya b. Muhammed b. Sa’deddin el-Hafîd et-Teftâzânî, *Risâletu mâ ene kuntu*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Mehmed Asım Bey, nr. 704, vr. 50-54.

²⁵ ‘İsâmüddin İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî, *Risâletu mâ ene kuntu*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Mehmed Asım Bey, nr. 704, vr. 55-67.

²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, 1: 193. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâletu mâ ene kuntu*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Mehmed Asım Bey, nr. 704, vr. 68-80.

²⁷ Bu konuda yazılmış başka eserler için bk. Fahreddin, *Risâletu mâ ene kuntu*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Mehmed Asım Bey, nr. 704, vr. 80-84; Meçhul, *Risâletu mâ ene kuntu*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Mehmed Asım Bey, nr. 704, vr. 85-91.

²⁸ Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâle fi’l-ıdâfe*, Giresun Yazmalar, nr. 3582 vr. 58a-b.

²⁹ Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâle fı tahkîki harfi kad*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 1658, vr. 27-28; Reisülküttâb, vr. 1207, vr. 29-30; Beyazıd, nr. 7920 vr. 140b-141a.

³⁰ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Ta’lîka ‘alâ Seyyid ‘alâ Mutavvel*, Millet Feyzullah Efendi, nr. 1776 (996 tarihli 97 varak).

6-) *Şerhu Tâiyyeti İbni'l-Fârîd*

Ömer İbnu'l-Fârîz'ın *Tâiyye'sinin* şerhidir.³¹

7-) *Ta'rîbu Faslı'l-ĥitâb*

Muhammed b. Muhammed el-Hâfîzî'nin –Hâce Parsa- (ö. 822/1420) *Faşlu'l-ĥitâb* adlı kitabının³² Farsça'dan Arapça'ya çevirisi mahiyetindedir. Emîr Pâdişâh tasavvufa dair bu eserini 987/1579 sesinin Recep ayının yedinci günü tamamlamıştır.³³ Eser *Tercemetu Faslı'l-ĥitâb* şeklide de tanınır.³⁴

8-) *Şerh-i Dü Vakt-i Subhdem*

Türkçe yazılmış bir kitaptır. Tasavvuf ilmiyle ilgili olan bu eser günümüze ulaşmıştır.³⁵

9-) *Tefsîru Sûrati'l-Fâtîha*

Tefsir ilmiyle ilgili bir eserdir.³⁶

10-) *Tefsîru Sûreti'l-Feth*

Fetih Suresi'nin tefsiridir.³⁷

11-) *Ta'lîka 'alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*

Bezzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i üzerine yazılmış bir haşiyedir.³⁸

12-) *Risâle fî heli'l-besmele mine's-suver em lâ*

³¹ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmûsu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*, 5. baskı (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002), 6: 41.

³² Kitap XV. yüzyılda Mûsâ İznîkî ve XVIII. yüzyılda Tâhir b. Nebî Ruhâvî tarafından Türkçe'ye, XVI. yüzyılda Emîr Pâdişâh tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Eseri Ali Hüsrevoğlu *Tevhîde Giriş* adıyla günümüze Türkçe'sine çevirmiştir (İstanbul 1988). Bk. Hamid Algar, "Muhammed Pârsâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 564.

³³ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1260.

³⁴ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Tercemetu Faslı'l-ĥitâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 2752 (161 varak); Damad İbrahim, nr. 737 (137 varak).

³⁵ Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Şerhu Dü vakt-i subh dem*, Süleymaniye Kütüphanesi, M. Murad/M. Ârif, nr. 74 (105 varak).

³⁶ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nurosmeniye, nr. 318 (67 varak); Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 993, vr. 43b-163b.

³⁷ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Tefsîru Sûreti'l-Feth*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, nr. 1182, vr. 32-55; Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 282, vr. 156b-221b.

³⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 193. Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, nr. 181 (998 tarihli, 113 varak); Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, nr. 182, vr. 85-178; Murad Molla, nr. 219 (103 varak); Hekimoğlu, nr. 83 (136 varak); Kılıç Ali Paşa, nr. 114 (106 varak); Cârullah, nr. 192 (192 varak); Reisülküttâb, vr. 193 (118 varak); Yeni Cami, nr. 129 (183 varak); Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 113 (130 varak); Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 282, vr. 156b-221b.

Besmelenin, başında bulunduğu sûreye dahil olup olmadığı konusundaki tartışmalarla ilgili bir risâledir.³⁹

13-) *Risâle fi'l-es'ileti'lletî ursilet min Mekke ilâ Hinduşâh*

Bazı tefsir kitaplarında geçen meseleler ile bazı ayetlerin yorumları hakkında yazılmış bir eserdir.⁴⁰

14-) *Şerhu Elfiyyeti'l-'Irâkî*

Kâtip Çelebi'nin açıklamalarına göre bu kitap 'Irâkî'nin *Fethu'l-muğîs /Şerhu'l-Elfiyye* adlı eserinin özeti mahiyetindedir. Emîr Pâdişâh bu eserini 972/1564 senesinin Ramazan ayında Mekke'de tamamlar.⁴¹

15-) *Muhtasaru Târîhi'l-hulefâ'*

Suyûtî'nin *Târîhu'l-hulefâ'* adlı eserinin muhtasarıdır. Emîr Pâdişâh bu eserini 987/1579 senesinde tamamlamış ve esere bazı eklemeler de yapmıştır.⁴²

16-) *Teysîru't-Tahrîr*

Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî-İbnu'l-Humâm tarafından yazılan (ö. 861/1457) *et-Tahrîr fî 'İlmi'l-usûl* adlı eserin şerhidir.⁴³ Eser usûl-i fıkıh ilmiyle ilgilidir.⁴⁴

17-) *Şerhu'l-Ferâ'idü's-Sirâciyye*

Sirâcuddin Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'ye ait *el-Ferâ'idü's-Sirâciyye* üzerine yazılmış bir şerhidir.⁴⁵

18-) *el-Ferîde fi'ktidâ'i'l-Ĥanefî bi's-Şâfi'*

³⁹ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâle fi heli'l-besmele mine's-suver em lâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1606, vr. 211-213.

⁴⁰ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâle fi'l-es'ileti'lletî ursilet min Mekke ilâ Hinduşâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 316, vr. 568-570.

⁴¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 156. Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Muhtasaru Târîhi'l-hulefâ'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, nr. 329 (87 varak); Şehid Ali Paşa, nr. 340 (196 varak). Ayrıca bk. Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Literatur Supplementband*, 1: 612.

⁴² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 293. Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Muhtasaru Târîhi'l-hulefâ'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 4344 (152 varak).

⁴³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1: 358. Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Teysîru't-Tahrîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 365, vr. 1-368.

⁴⁴ Bk. İbn Emîri'l-Hâcc el-Halebî, *et-Tahrîr ve't-tahbîr [şerhun 'ala't-Tahrîr fî usûli'l-fıkıh]*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1999), 1: 4.

⁴⁵ Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Şerhu'l-Ferâ'idü's-Sirâciyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1102 (85 varak); Millet Kütüphanesi, Fezullah Efendi, nr. 1090 (82 varak); Beyazid, nr. 2589 (96 varak).

Hanefî mezhebine mensup olanların namazda Şâfiî mezhebine mensup bir imama uyup uyamayacakları hususunu irdeleyen bir eserdir.⁴⁶

19-) *Risâle fî beyâni enne'l-hacce'l-mebrûr yukeffiru'z-zunûb*

Haccın ne tür günahların affına vesile olacağı hususunda meydana gelen bazı tartışmalara red niteliğinde bir eserdir.⁴⁷ Bu eser bazı kütüphanelerde *Risâle mûceze fî beyâni'l-hac* şeklinde de kayıtlıdır.⁴⁸

20-) *Risâletu's-salât*

Namazla ilgili bir eserdir.⁴⁹

21-) *Necâhu'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*

Fıkıh usûlüne dair bir eserdir.⁵⁰

22-) *Şerhu Tavâli'i'l-envâr min meţâli'i'l-enzâr*

Kelâm ilmiyle ilgili bir eserdir.⁵¹

Kısaca, Emîr Pâdişâh'ın yukarıda zikri geçen eserlerinden hareketle onun, Arap dili, belâgat, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi alanlarda ihtisas sahibi çok yönlü bir âlim olduğu belirtilebilir. Yine eserlerini kaleme aldığı diller göz önüne alındığında onun Arapça, Farsça ve Türkçe bildiği ifade edilebilir.

3.RİSÂLE FÎ BEYÂNİ'L-HÂSİL Bİ'L-MASDAR ADLI ESERİN İNCELENMESİ

İncelemekte olduğumuz eser hakkında dikkat çeken temel hususlar aşağıda belirtilmiştir.

3.1.Eserin Genel Özellikleri

Emîr Pâdişâh'ın *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar* adlı eserinin genel özelliklerini aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür.

⁴⁶ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *El-feride fi'ktidâ'i'l-Hanefî bi's-Şâfiî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 1658, vr. 12-19; Reisülküttab, vr. 1207, vr. 13-20.

⁴⁷ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni enne'l-hacce'l-mebrûr yukeffiru'z-zunûb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, nr. 392, vr. 111-116; Reisülküttab, vr. 1207, vr. 1-12; Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, nr. 1365, vr. 1b-5a.

⁴⁸ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâletu's-salât*, Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 816, vr. 7b-12a.

⁴⁹ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâletu's-salât*, Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 855, vr. 162b-164b.

⁵⁰ Bk. Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Literatur Supplementband*, 2: 583.

⁵¹ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Şerhu Tavâli'i'l-envâr min meţâli'i'l-enzâr*, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 2838.

3.1.1.Eserin Yazılış Tarihi

Nüshaların çoğunda *Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar* adlı eserin yazılış tarihi hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. Öte yandan bazı nüshalarda eserin istinsah tarihi belirtilmeden önce eserin telif tarihi zikredilmiştir.

Örnek:

El-Hâsıl bi'l-masdar konusundaki risâle 978 senesinde tamamlandı [مَمَّتْ
978 الرِّسَالَةُ ... فِي بَيَانِ الْخَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ فِي سَنَةِ 978]

3.1.2.Eserin Konusu ve Problemi

Eser masdarlarda meydan gelen isnad problemini ele alır. Dilbilimsel perspektiften bakıldığında *Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar* adlı eserin, sözün gösterge bilimsel değeri konusuna odaklandığı ve bu meseleyi temellendirirken belâgat, gramer, usûl-i fıkıh ve kelâm âlimlerinin görüşlerine yer verdiği ifade edilebilir.

3.1.3.Eserin Probleminin Tartışıldığı Bağlam

Emîr Pâdişâh bu eserini, Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) torunu Fenârîzâde Hasan Çelebî'nin (ö. 891/1486)⁵³, Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-Mutavvel* adlı eserinde geçen bir ifadesi üzerine yazdığı hâşiyeler bağlamında ele almıştır.

Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar adlı eserin yazıldığı bağlamı oluşturan metinlerde geçen ilgili ifadeleri şu şekilde ele almak mümkündür:

1-) Kazvînî (ö. 739/1338) *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserinde ta'kîd terimini şu şekilde açıklar:

“Ta'kîd, kelâmın, sözdiziminde⁵⁴ ya da intikalde⁵⁵ meydana gelen bir kusurdan dolayı kast edilen anlama açıkça delalet etmemesidir.”⁵⁶

⁵² Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 335a.

⁵³ Bk. Şihâbuddin Abdulhay b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dimeşkî –İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ağhbâri men zeheb*, nşr. Abdülkâdir el-Arnâvut & Mahmûd el-Arnâvut (Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1993), 10: 8-9; Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-Kâri't-tâsi'* (Beyrut: Dâru'l-cil, t.y.), 3: 127-128.

⁵⁴ Sözdiziminde meydana gelen halelden kasıt, takdim, te'hir, hazif ve zamir kullanımı gibi huşurlarda meydana gelen ve sözdün kast olan anlamı kapalı hale getiren kusurlardır. Bk. Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Muhtasaru'l-me'ânî*, nşr. İlyas Kaplan (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2017), 37.

⁵⁵ İntikalden kasıt, zihnin sözden kast olan anlama intikal etmesidir. Bk. Teftâzânî, *Muhtasaru'l-me'ânî*, 37.

⁵⁶ Celâleddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb el-Kazvînî, *Telhîsu'l-Miftâh*, nşr. İlyas Kaplan (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2017), 17-18.

2-) Kazvî'nin yukarıda zikredilen sözlerini Teftâzânî *el-Mutavvel*'de şöyle açıklar:

“Ta'kîd –yani sözün kapalı olması-, kelâmın, sözdizimi ya da intikalde meydana gelen bir hâle sebebiyle kendisinden kast edilen anlamı açıkça göstermemesidir.”⁵⁷

3-) Fenârî Zâde Hasan Çelebî, Teftâzânî'nin *el-Mutavvel*'de zikrettiği ifadeleri *Hâşiyetu'l-Mutavvel* adlı eserinde şu şekilde ele alır:

“Onun (Teftâzânî'nin) ‘kelâmın kapalı olması’ şeklindeki sözü, zikredilen tarifin ta'kîd terimini değil ta'akkud lafzını açıklamaya yönelik olduğuna dair musannife (Kazvî'ye) yöneltilecek eleştirileri def etti. Söz konusu def, buradaki mutlak kullanımın lügavî değil istilâhî olması şeklinde anlaşılmasına daha yakındır. Bu durum, anlama meyletme kabilindedir. Asıl maksat sözün bu şekilde –kusurlu- olmamasını sağlamaktır. Bu durum asıl maksadı ortaya çıkarmaya mebni bir müsamahadır. Nitekim delâletin tanımında –bir şeyin mutlak olarak kullanıldığında, vaz'î anlamın bilinmesine nispetle sözcükten doğrudan anlaşılmasıdır- denilmiştir. Onun ‘masdarın mef'ûle mebnî olması’ şeklindeki sözüne gelince, işte tam bu noktada muhakkik dedemin –Molla Fenârî- Tefsîru'l-Fâtîha adlı eserinde zikrettiği ve dikkate almaya değer bir problem ortaya çıkmaktadır.⁵⁸ Muhakkak ki masdar kalıpları, ya nispetin aslında kullanılır ki o da masdar diye adlandırılır- ya da müteallak ister manevî ister hissi olsun, o masdarlardan hâsıl olan hey'et hakkında kullanılır. Meselâ; hareketten meydana gelen ‘hareketlilik’ gibi ki bu hâsıl bi'l-masdar diye adlandırılır. Bu hey'et lâzım fiillerin masdarlarında sadece fâile has bir durumdur. Nitekim kıyâm ve hareket masdarlarından hâsıl olan “hareketlilik” ve “kâimlik” buna örnektir. Yine söz konusu hey'et müteaddî fiillerin masdarlarında hem fâile hem de mef'ûle şamil bir durumdur. Nitekim bilmek [ilim] masdarından hâsıl olan âlimlik [âlimiyet] ve ma'lumluk [malûmiyet] buna örnektir. Buna itibarla Arap dilcilerinin şu sözlerinde müsamaha gösterdikleri ifade edilebilir: ‘Müteaddî fiilin masdarı, etken [ma'lûm] ya da edilgen [meçûl] bir fiilin masdarı olabilir.’ Arap dili âlimleri bu sözleriyle hâsıl bi'l-masdarın iki anlamı olan iki hey'eti kast etmektedirler. Aksi takdirde tüm müteaddî masdarlar müşterek olur. Bunu da

⁵⁷ Sa'duddin et-Teftâzânî, *el-Mutavvel* (İstanbul: Muharrem Efendi Matbaası, 1310/1892), 21.

⁵⁸ Söz konusu problemin ele alındığı metin için bk. Şemsuddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Aynu'l-a'yân* (İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325), 178.

hiç kimse söylememiştir. Tam aksine, masdarın hâsıl bi'l-masdar anlamında kullanılması, bir şeyin lâzîmî anlamında kullanılmasıdır."⁵⁹

4-) Emîr Pâdişâh el-Buhârî ise Fenârî Zâde Hasan Çelebî'nin *Hâşiyetu'l-Mutavvel*'de zikrettiği ifadeleri kendisine çıkış noktası edinerek hâsıl bi'l-masdar meselesini tenkitçi bir yaklaşımla, çok yönlü bir şekilde, farklı ilim dallarına ve muhtelif âlimlerin görüşlerine dayandırarak temellendirir. Eserin sonunda meselenin önemli hususlarına işaret ettikten sonra kendi görüş ve tahkiklerini belirtir.⁶⁰

3.2.Eserin Muhtevası

Emîr Pâdişâh'ın *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar* adlı eserinin muhtevasını şu şekilde özetlemek mümkündür:

Emîr Pâdişâh, besmele, hamdele ve salveleden sonra "Bu hâsıl bi'l-masdar konusunda bir risaledir ki o da farklı görüşlerin ortaya konduğu bir yerdir." ifadeleriyle eserine başlar.⁶¹ Hasan Çelebî'nin *Hâşiyetu'l-Mutavvel* adlı eserinde belirttiği açıklamaları nakleder.⁶² Daha sonra meseleyi Seyyid Şerîf el-Curcânî'nin ve ilerde işaret edeceğini belirttiği diğer bazı dilcilerin sözlerinden mef'ûl-i mutlak ve diğer masdar sîgalarının "fâilin tesiriyle meydana gelen etki" alamı karşılığında konulduğunun anlaşıldığını vurgular.⁶³

Kendisinden fiil türetilen her masdarın "etki" ve "iz bırakmak, etkilemek" anlamını taşıdığını belirtir.⁶⁴ Tesir [iz bırakmak / etkilemek] sözcüğüyle, fâil ve fâilin gerçekleştirdiği oluş/eylem arasındaki nispetin kast edildiğini vurgular. Bu bağlamda fâilin fâil oluş sebebinin, onun eylemi gerçekleştirmesi şeklinde açıklar.⁶⁵

Emîr Pâdişâh konunun anlaşılmasına yönelik bu hazırlayıcı bilgilerden sonra Hasan Çelebî'nin sözlerini sorgular.⁶⁶ Hasan Çelebî'nin bazı sözlerinin diğer dilcilerin sözlerine muhalif olduğuna işaret eder.⁶⁷ Yine Hasan Çelebî'nin "asl'u'n-nisbe" ifadesiyle "masdar lafzının müsemmasını /tesirin

⁵⁹ Fenârî Zâde Hasan Çelebî, *Hâşiyetu'l-Mutavvel* (İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, t.y.), 113-114.

⁶⁰ Bk. Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 331b-335a.

⁶¹ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 331b.

⁶² Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 331b.

⁶³ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 331b.

⁶⁴ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 331b-332a.

⁶⁵ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 331b-332a.

⁶⁶ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 332a.

⁶⁷ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 332a.

masdarını” kast ettiği farz edilirse, onun sözlerinin Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin sözlerine uygun olacağını vurgular.⁶⁸

Hasan Çelebî'nin “aslu'n-nisbe” ifadesiyle “nispetin tarafını /fâilin yaptığı işi veya hadesi” kast ettiği farz edilirse, masdar lafzının müsemması hususunda otorite dilcilere muhalefet etmiş sayılacağını vurgular.⁶⁹

Hasan Çelebî'nin hâsıl bi'l-masdar konusunu “fâil ya da mef'ûle mebnî masdarın hey'eti” şeklinde açıklaması hususunda muhakkik âlimlere muhalefet söz konusudur. Çünkü o, aynı bağlamda Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin hâsıl bi'l-masdarı kendisiyle açıkladığı *hades* [başkasıyla kâim olan anlam] ifadesi ile gerçekleşir.⁷⁰ Burada “Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *hades* sözcüğünden kastı bu hey'ettir, zira *hades*, başkasıyla kâim olan anlamdır” şeklinde bir açıklama kabul edilemez. Çünkü Muhakkik Razî, mef'ûl-i mutlakın fâilin meydana getirdiği şeyden ibaret olduğunu ve fâilin o işi meydana getirdiğinden dolayı fâil sayıldığını vurgulamıştır. Meselâ; *صَرَبَ زَيْدٌ* “Zeyd vurdu” cümlesinde Zeyd'in vurucu olması, vurma eylemi kendisinden çıktığı ve onu meydana getirdiği içindir. Burada Zeyd'in vuruculuk vasfını kazanması, vurma eyleminin ondan çıkıp Zeyd fâil olduktan sonra aklın itibar ettiği bir durumdur.⁷¹

Hasan Çelebî'nin, masdarı bir seferinde fâil üzere başka bir sefer de mef'ûl üzere mebni saymak suretiyle muhakkikler arasında meşhur olan görüşe muhalefet etmesi aynı şekilde tutarlı değildir. Çünkü hakikatin alameti, anlamın karineye ihtiyaç duymaksızın lafızdan doğrudan anlaşılmasıdır. O alamet burada mevcuttur.⁷²

Emîr Pâdişâh, Hasan Çelebî'nin *لَا فَائِلَ بِهِ* “Onu söyleyen hiç kimse yoktur” ifadesini de tenkit eder. Zira Hasan Çelebî burada mütekaddim âlimlerden bir naklin bulunmadığını kast ediyorsa, bu konuda nakil lazım değildir. Öte yandan eğer o müşterekliğin nakledilmediğini kast ediyorsa problemi çözecek deliller getirmesi gerekir.⁷³

⁶⁸ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 332a.

⁶⁹ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 332a-332b.

⁷⁰ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 332b.

⁷¹ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 332b.

⁷² Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 332b.

⁷³ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 332b.

Emîr Pâdişâh, 'îsâmüddin el-îsferâyînî'nin hâsıl bi'l-masdar konusundaki bazı görüşlerini tenkit eder. Ancak onun ifadeleri bağlamında meseleyi yeniden temellendirmeye çalışır.⁷⁴

Emîr Pâdişâh, dayanılan delil kuvvetli olmadıkça, muhakkik âlimler arasında meşhur olan terim ve ıstılahların kullanılmasının başka şeyleri kullanmaktan evla olduğunu vurgular. Emîr Pâdişâh'ın bu tespitinden hareketle Hasan Çelebî ve 'îsâmüddin el-îsferâyînî'nin bu meseleyi açıklarken kullandıkları bazı terimlerin, muhakkik âlimler tarafından kullanılanlardan farklı olduğu, söz konusu meselelerde ileri sürdükleri görüşlerin tartışmaya mahal bırakmayacak derecede güçlü olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bir meselede ya muhakkik âlimlere uyulması ya da muhalefet edilecekse delillerin tartışmaya mahal bırakmayacak derecede güçlü olması gerektiği ve deliller güçlü değilse itiraz edilmemesinin gerekliliği anlaşılmaktadır.

Emîr Pâdişâh'ın açıklamalarına göre, masdar sîğaları, hâsıl bi'l-masdar, lafzu'l-masdar, masdarın fâile mebni oluşu ve masdarın mef'ûle mebni olması hususlarında temel dayanak [umde], otorite âlimler arasında meşhur olan görüşlerdir. Onlar arasında meşhur olmayan şeyler kabul edilmeye layık değildir.⁷⁵

Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'akâid* adlı eserinden yaptığı bir alıntıyla, hâsıl bi'l-masdar meselesinin, kelâm ilminde tartışılan meselelerden, kulların fiillerini Allah'ın (c.c.) yaratmış olması gibi bazı hususların anlaşılmasına katkı sağlayacağına işaret eder. Meselâ; "Kulların fiilleri Allah Teâlâ ya da kul tarafından yaratılmıştır" dediğimizde; buradaki "fiil" ile sözcüğün îcâd ve îkâ' şeklindeki masdar anlamını kast etmeyiz. Bilakis onunla îcât ve îkânın müteallakı olan hâsıl bi'l-masdar anlamını, başka bir ifadeyle hareket ve sekenat bakımından görünen anlamını kast ederiz.⁷⁶

Emîr Pâdişâh'ın muhakkik âlimlerin sözlerini uzunca aktarmasının sebebi, okuyucu ve araştırmacının tartışılan konu hakkında net bilgi sahibi olmasını sağlamak şeklinde ifade edilebilir.

Emîr Pâdişâh, eserinin sonunda hâsıl bi'l-masdar meselesi hakkındaki görüşlerini şu şekilde özetler:⁷⁷

Fâilden müteaddî bir fiil sadır olursa, burada fâilin etkisiyle mef'ûl üzerine vâki olan bir vasita olmaksızın bizzat fâilden kaynaklanan maddî

⁷⁴ Emîr Pâdişâh, *Risâle fi beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 332b.

⁷⁵ Emîr Pâdişâh, *Risâle fi beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 334a.

⁷⁶ Emîr Pâdişâh, *Risâle fi beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 334b.

⁷⁷ Emîr Pâdişâh, *Risâle fi beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 334b-335a.

[hissî] veya manevî bir etkinin meydana gelmesi gereklidir. Bu etkinin, fâilin zatiyla kâim oluşuna bakılır ve onu yapan zat göz önünde bulundurulursa, işte bu oluş fâili dayanak alan masdardır [el-masdar el-mebnî li'l-fâil]. Söz konusu etkinin, mef'ûl üzerinde gerçekleşmesine bakılır ve zatin fiilden etkilenen şey olduğu göz önünde bulundurulursa, işte bu oluş mef'ûlü dayanak alan masdardır [el-masdar el-mebnî li'l-mef'ûl]. Yine etkinin bizzat kedisine bakılırsa, işte o hâsıl bi'l-masdardır ve masdar sîgası bu üçü –el-masdar el-mebnî li'l-fâil, el-masdar el-mebnî li'l-mef'ûl ve hâsıl bi'l-masdar- arasında ortaktır. Fâilde ve mef'ûl hakkında mecâz olarak kullanılabilir.⁷⁸

Dilcilerin “el-masdar el-mebnî li'l-fâil, malûm fiilin bir parçasıdır” ve “el-masdar el-mebnî li'l-mef'ûl ise meçhul fiilin bir parçasıdır” şeklindeki sözleri, bu iki tür masdarın yapısında iki farklı oluşa itibar edildiğini gösterir. “Zeyd vurdu” ifadesinin anlamı, vurma eyleminin bizzat Zeyd tarafından gerçekleştirildiği ve onunla kâim olduğu şeklindedir. “Zeyd’e vuruldu /Zeyd dövüldü” ifadesinin anlamı, vurma eyleminin Zeyd üzerinde gerçekleştiği şeklindedir. Mef'ûle dayanan masdarın [el-masdar el-mebnî li'l-mef'ûl] edilgenliğin bir parçası olduğunda, etkenlik [kıyâm tariki] üzerine olduğu görüşü isabetli değildir. Çünkü bu hüküm, etkenlik ve edilgenlik hususlarında iki oluşa itibar etmeye dayanmaktadır.⁷⁹

Lâzım fiillere gelince, onlarda sadece el-masdar el-mebnî li'l-fâil ve etki/eser /hâsıl bi'l-masdar gerçekleşir. Çünkü lâzım fiil, nesneye [mef'ûlun bih] geçişli değildir. Failde mecâzen kullanılır.⁸⁰

3.3.Eserin Nüshaları

Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar adlı eserin çok sayıda nüshası günümüze ulaşmıştır:

- 1-) Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 167, vr. 141b-143b.
- 2-) Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. 3230, vr. 97b-100b.
- 3-) Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, nr. 1076, vr. 98a-99b. Bu nüsha 1163 tarihlidir.
- 4-) Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Amiri Arabi, nr. 4457, vr. 18b-21a.

⁷⁸ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 334b.

⁷⁹ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 334b-335a.

⁸⁰ Emîr Pâdişâh, *Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar*, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 335a.

5-) Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1883, vr. 123b-125b.

6-) Süleymaniye Kütüphanesi, A. Tekelioğlu, nr. 804, vr. 58b-61b. Bu nüsha 1198 /1784 tarihli dir.

7-) Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3534, vr. 115b-120a. Bu nüsha 1129 /1717 tarihli dir.

8-) Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, nr. 754, vr. 20a-24b.

9-) Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, nr. 254, vr. 39a-42b. Bu nüsha 1085 /1674 tarihli dir.

10-) Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 1024, vr. 331b-335a.

11-) Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Ahmed Paşa, nr. 352, vr. 2a-4b. Bu nüsha 1089 /1678 tarihli dir.

12-) Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, nr. 155, vr. 272b-279a.

13-) Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1050, vr. 100-104.

14-) Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1807, vr. 7-8.

15-) Süleymaniye Kütüphanesi, Tekeli Halk, nr. 592, vr. 160b-162b.

16-) Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 1807, vr. 90-91.

17-) Hafâcî nüshası: Câmîu Melik Faysal, el-Mektebetü'l-Merkeziyye nüshası⁸¹

Esere ait daha birçok nüsha vardır.⁸²

⁸¹ Erişim: 20.10.2019. <https://www.alukah.net/library/0/66748/>

⁸² Bk. Adana İl Halk Kütüphanesi, nr. 692, vr. 76b-78b; nr. 920, vr. 116a-119b; Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt, nr. 7920, vr. 135b-139b; Burdur İl Halk Kütüphanesi, nr. 987, vr. 105b-109a; Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 1228, vr. 73b-76a; Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, nr. 1276, vr. 94b-95b; nr. 1280, vr. 7b-9a; nr. 1384, vr. 1b-2a; nr. 2453, vr. 72a-74a; nr. 3000, vr. 41b-43a (Bu nüsha 1263/1847 tarihli dir.); Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 576, vr. 215a-215b; Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1254, vr. 25-27; Esad Efendi, nr. 3631, vr. 203-205; Esad Efendi, nr. 3748, vr. 67-70; Esad Efendi, nr. 3785, vr. 22-25; Fâti h, nr. 1668, vr. 19-26; Giresun Yazmalar, nr. 106, vr. 136-138; Hacı Mahmud Efendi, nr. 6326, vr. 6b-8a; Hacı Selim Ağa, Kemankeş, nr. 457; Hacı Selim Ağa, Kemankeş, nr. 556, vr. 29b-37a; nr. 813, vr. 44-47; Harput, nr. 355, vr. 49-51; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 518, vr. 185-186; İzmir, nr. 805, vr. 273b-276b; Köprülü, Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1582, vr. 257-290; Köprülü, Mehmed Asım Bey, nr. 551, vr. 3-6; nr. 705, vr. 71-72; Laleli, nr. 3030, vr. 87-91; Reisülküttab, nr. 1207, vr. 21-28; Reşid Efendi, nr. 985, vr. 152-153; Reşid Efendi, nr. 989, vr. 26-29; nr. 1117, vr. 86-89; Tekeli Halk, nr. 804, vr. 58b-61b; Yazma Bağışlar, nr. 7085, vr. 1b-4b; Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 4886, vr. 1b-4a.

Süleymaniye Kütüphanesi'nde Kılıç Ali Paşa, 1024 numarada *el-Mesâ'il fi'ş-şer'* adıyla kayıtlı eser *Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-masdar*'ın bir nüshasıdır.⁸³

Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-masdar'ın nüsha kayıtları incelendiğinde iki şey dikkat çeker. Birincisi müellifin adının kaydedilişi, diğeri ise eserin tam adının zaptıyla ilgilidir.

Müellifin adı kütüphane kayıtlarında “Emir Pâdişâh” ve “Mir Pâdişâh” şeklinde farklı kaydedilmiştir.

Örnek:

Mir Padişah⁸⁴

Emir Padişah⁸⁵

Eserin adı kütüphane kayıtlarında farklı şekillerde yazılmıştır.

Örnek:

*Risale fi'l-hasılı bi'l-Masdar*⁸⁶

*Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar*⁸⁷

*Risaletü'l-Hasılı bi'l-Masdar*⁸⁸

3.4.Eserin Neşirleri

Belirleyebildiğimiz kadarıyla *Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar* adlı eser iki defa neşredilmiştir. Söz konusu neşirlerden ilki yurtdışında, ikincisi Türkiye'de yapılmıştır.

3.4.1.Eserin Yurtdışındaki Neşri

Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar adlı eser 2018 yılında Necef'te yayımlanmıştır.⁸⁹ Ancak bu neşir yeterli değildir. Eserin yeniden tahkikli neşrini gerektiren sebepleri şu şekilde ifade etmek mümkündür:

⁸³ Koca, “Emîr Padişâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11: 143-144.

⁸⁴ Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1117, 995, 989, 1050.

⁸⁵ Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 1668.

⁸⁶ Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmalar, nr. 3579.

⁸⁷ Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1254.

⁸⁸ Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1050.

⁸⁹ Huseyn 'Idân Matar eş-Şemmerî, “Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar- Te'lîfu'l-'Allâme Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Buhârî el-Mekkî el-Ma'rûf bi Emîr Bâdişâh (ö. yaklaşık 987)”, *The Islamic College University Journal /Mecelletu'l-Kulliyeti'l-İslâmiyye'l-Câmia* (Najaf: College Islamic University, 2018), 47: 585-627.

1-) Türkiye kütüphanelerinde esere ait elliden fazla nüsha tespit edilmiştir.

2-) Neşirde Türkiye kütüphanelerinde bulunan söz konusu nüshalardan hiç bahsedilmemiştir.

3-) Neşirde sadece yurt dışındaki altı nüshayla yetinilmiştir.⁹⁰

4-) Eseri neşreden araştırmacı, tahkikte kullandığı altı nüshadan başka esere ait nüshaların bulunduğunu ancak onları elde edemediğini açıkça belirtmiştir.⁹¹

5-) Eseri neşreden araştırmacının işaret ettiği nüshalar kütüphane kayıtlarından istifade edilerek belirlenmiştir.⁹²

6-) Neşirde kullanılan en sağlam nüsha 1003 tarihli nüshadır. Bu nüshaya ulaşılmıştır.

7-) Türkiye kütüphanelerinde bulunan nüshalar eserin farklı kanallarla günümüze ulaştığını göstermektedir. Neşirde kullanılan nüshalar bu kanallardan sadece birini yansıtmaktadır.

Kısaca araştırmacının tahkikte kullanılan altı nüshadan başka nüsha görmediği özellikle de Türkiye kütüphanelerinde bulunan nüshalardan haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.

3.4.2.Eserin Yurtiçi Neşri

Emîr Pâdişâh'ın (ö. 987/1579) *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*'ı, Münecimbaşı Ahmed Dede'nin (ö. 1113/1701) *Risâle fî tahkîki'l-maşdar* adlı eseri ile beraber 2019 yılında Konya'da yayımlanmıştır. Araştırmada genel olarak, masdar konusu, masdar hakkında yazılan bazı eserler, Emîr Pâdişâh ve Münecimbaşı hakkında açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar* ve *Risâle fî tahkîki'l-maşdar* adlı eserlerin nüshaları hakkında açıklamalar yapılmıştır. Araştırmanın üçüncü bölümünde *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*'ın, dördüncü bölümünde ise *Risâle fî tahkîki'l-maşdar*'ın tahkikli metnine yer verilmiştir.⁹³

Yukarıda zikredilen her iki neşrin de bilimsel olarak değerli olduğunu teslim etmek gerekir. Ancak her iki neşirde de geliştirilmeye açık bazı noktalar olduğu açıktır. Mesela söz konusu neşirlerde Emîr Pâdişâh'ın (ö. 987/1579) *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar*'ının genel problemi ayrıntılı olarak yer

⁹⁰ Şemmerî, "Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar- Te'lîfu'l-'Allâme Muhammed Emîn", 47: 591-593.

⁹¹ Şemmerî, "Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar- Te'lîfu'l-'Allâme Muhammed Emîn", 47: 594.

⁹² Şemmerî, "Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar- Te'lîfu'l-'Allâme Muhammed Emîn", 47: 594.

⁹³ Bk. Mesut Köksoy, *Risâle fî Beyâni'l-Hâsılı bi'l-Maşdar ve Risâle fî Tahkîki'l-Maşdar'ın Tahkik ve İncelemesi*, (Konya: Billur Yayınevi, 2019).

almamaktadır. Eserin muhtevası hakkındaki bilgiler de yüzeysel kalmaktadır. Yine eserin probleminin tartışıldığı bağlam hakkında pek az açıklama yer almaktadır. Kısaca bizim araştırmamız önceki iki araştırmayı birçok açıdan tamamlayıcı mahiyettedir. Ayrıca hâsıl bi'l-masdar meselesini bir dil ve alam problemi olarak irdelemesi, *Risâle fî beyâni'l-ğâsıl bi'l-maşdar* adlı eserin probleminin tartışıldığı bağlamda zikredilen metinleri orijinal dilinde vermesi ve önceki araştırmaların tahkikte kullandıkları nüshalardan farklı bazı nüshaları karşılaştırmış olması gibi özgün yönleri vardır.

4.TAHKİKTE İZLENEN METOT

Eserin tahkikinde takip edilen hususlar aşağıda belirtilmiştir.

4.1.Metot

Eserin tahkikinde İSAM tahkik kriterleri esas alınmıştır.

4.2.Tahkikte Esas Alınan Nüshalar

Eserin tahkikinde dört nüsha karşılaştırılmıştır. Ancak bazı yerlerde diğer nüshalara da müracaat edilmiştir.

1-) Kılıç Ali Paşa Nüshası:

Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan Kılıç Ali Paşa Koleksiyonu'nda **1024** numarada kayıtlı mecmuanın içinde 331b-335a sayfaları arasında yer almaktadır. Nüshanın istinsah kaydındaki ifadelerden hareketle Hafâcî nüshasından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Bu nüshaya tahkikli metinde ı rumuzuyla işaret edilmiştir.

2-) Feyzullah Efendi Nüshası:

Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1883, vr. 123b-125b sayfaları arasında yer almaktadır. Bu nüshaya tahkikli metinde ف rumuzuyla işaret edilmiştir.

3-) Ahmed Paşa Nüshası:

Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, Ahmed Paşa, nr. 352, vr. 2a-4b sayfaları arasında yer almaktadır. Bu nüsha 1089 /1678 tarihlidir. Bu nüshaya tahkikli metinde ı rumuzuyla işaret edilmiştir.

4-) Ragıp Paşa Nüshası:

Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, nr. 155, vr. 272b-279a sayfaları arasında yer almaktadır. Bu nüshaya tahkikli metinde ı rumuzuyla işaret edilmiştir.

4.3.Bazı Hususları Tamamlamak İçin Birkaç Defa İşaret Ettiğimiz Nüshalar

Bu nüshalarda rumuz kullanılmamış, doğrudan koleksiyonun adı ve nüshanın numarası verilmiştir.

1-) Hüsrev Paşa Nüshası:

Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, nr. 754, vr. 20a-24b sayfaları arasında yer almaktadır.

2-) Ali Emiri Nüshası:

Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Amiri Arabi, nr. 4457, vr. 18b-21a sayfaları arasında yer almaktadır.

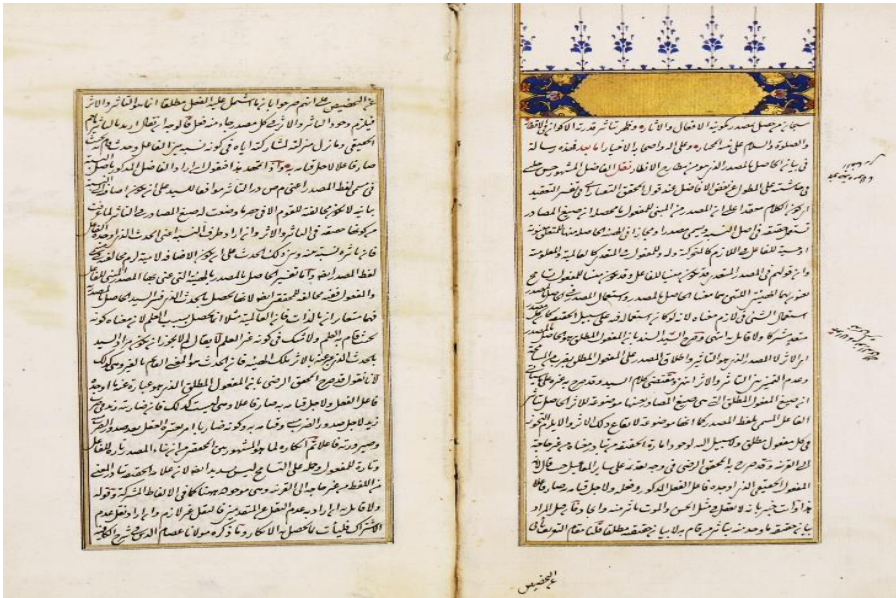
3-) İsmihan Sultan Nüshası:

Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, nr. 254, vr. 39a-42b sayfaları arasında yer almaktadır. Bu nüsha 1085 /1674 tarihlidir.

4-) Konya Nüshası:

Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, nr. 1076, vr. 98a-99b sayfaları arasında yer almaktadır. Bu nüsha 1163 tarihlidir.

4.4.Nüshalardan Bazı Görüntüler

Feyzullah Efendi, nr. 1883 (Eserin başı)

Feyzullah Efendi, nr. 1883 (Eserin sonu)

SONUÇ

Hâsıl bi'l-masdar meselesi, özne veya sözde özne tarafından yapılan işin gerçekleştiği anda meydana gelen formdan ortaya çıkan anlam demektir. Kısaca masdarın gerçekleşmesiyle ortaya çıkan form (suret) şeklinde de açıklanabilir. Masdarlara ait vurmak, bilmek gibi –mek/mak anlamının, masdarların etken ya da edilgen yapıda oluşlarına göre ve oluşun meydana geliş anında fâil veya nâib-i fâilin durumuna bakılarak vurucu, bilici şeklinde –cı/ci anlamına dönüşmeleridir. Hâsıl bi'l-masdar meselesi, masdarların etken [fâil alan / fâile mebnî] ya da edilgen çatıda olmalarıyla ilgili bir durumdur.

Hâsıl bi'l-masdar meselesi Arap dili, belâgat, usûl-i fıkıh ve kelâm ilimlerinde tartışılmıştır. Mesele gösterge bilim, anlam bilim, semantik, dilbilim ve dil felsefesi ile ilgili bir konuyu ele alır. Mesele özne veya sözde özne tarafından yapılan işin gerçekleştiği anda ortaya çıkan şekilden ortaya çıkan anlama odaklanır.

Arap dili ve belâgatinde çok tartışılan problemlerden biri olan hâsıl bi'l-masdar meselesinin temelinde nispet problemi vardır. Yine etken ve edilgen oluş da etkilidir. Problemin tartışılması ve geniş yankı bulmasındaki temel etken dil, usûl-i fıkıh, kelâm ve dil felsefesi alanlarında tartışılan bazı

meseleleri daha iyi temellendirmek ve birbirine yakın görünen ya da Arap dilinin yapısı gereği girişik bulunan bazı anlam katmanlarını ayırıştırarak kast edilen anlamı netleştirmektedir.

Kelâm ilmi açısından hâsıl bi'l-masdar meselesi, Allah Teâlâ'nın yaratması, fiilleri, kudretinin etki ve yansımalarının nasıl kavranabileceğine yönelik net bir anlama metodu sunar.

Emîr Pâdişâh Arap dili, belâgat, tefsir hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi alanlarda ihtisas sahibidir. Arapça, Farsça ve Türkçe bilmektedir. Bu üç dilde eser kaleme almıştır.

Emîr Pâdişâh'ın *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar*'ı aslında Kazvînî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserine Teftâzânî'nin kaleme aldığı *el-Mutavvel* adlı şerh üzerine Hasan Çelebi tarafından hâşiye formunda yapılan üst yorum üzerine yazılmış ve ele aldığı hâsıl bi'l-masdar meselesini çok yönlü olarak irdeleyip derinleştiren tenkitli bir üst yorumdur.

Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar adlı eser bir yönüyle Hasan Çelebi'nin görüşlerini tenkit eder, bir yönüyle onun görüşlerini tevil ederek itirazları def etmeye çalışır ancak eser hâsıl bi'l-masdar meselesini bütün yönleriyle tahkik etmeye çalışır. Bu yönüyle eser, meseleyi müstakil bir ders ve ilmi mesele düzeyine taşıyacak niteliğe sahiptir.

KAYNAKÇA

Algar, Hamid. "Muhammed Pârsâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30: 363-365. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hedyyetü'l-ârifin esmâu'l-muellifin ve âşâru'l-musannifin*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951-55.

Brockelmann, Carl. *Geschichte Der Arabischen Literatur Supplementband*. Leiden: E. J. Brill, 1938.

Emîr Pâdişâh. Muhammed Emîn b. Maḥmûd el-Ḥüseynî es-Seyyid eş-Şerîf el-Fâdil el-Muḥakkîk el-Buḥârî. *Teysîru't-Tahrîr*. Mekke: Dâru'l-Bâz, t.y.

Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmud el-Buhârî. *Risâle fî beyâni'l-hasıl bi'l-masdar*. Kılıç Ali Paşa, nr. 1024: 131b-135a. Süleymaniye Kütüphanesi.

Fârâbî Ebû İbrâhim İshâk b. İbrâhim. *Dîvânü'l-edeb mu'cem luğavî turâşî*. Nşr. Âdil Abdulcebbar eş-Şâtî. Beyrut: Mektebetu Lübnân en-Nâşirûn, 2003.

Fenârî, Şemsüddin Muhammed b. Hamza. *Aynu'l-a'yân*. İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325.

Fenârî Zâde Hasan Çelebî. *Hâşiyetu'l-Mutavvel*. İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, t.y.

İbn Emîri'l-Hâcc el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr [şerhun 'ala't-Tahrîr fî usûli'l-fıkħ]*. Nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, 1999.

İbnü'l-İmâd, Şihâbuddin Abdülhay b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dimeşkî. *Şezerâtu'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*. Nşr. Abdülkâdir el-Arnâvut & Mahmûd el-Arnâvut. Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1993.

Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe. *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. Nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, t.y.

Kazvînî, Celâleddîn Muhammed b. Abdirrahman el-Hatîb. *Telhîsu'l-Miftâh*. Nşr. İlyas Kaplan. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2017.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-muellifîn terâcimi musannifi'l-kutubi'l-'arabiyye*. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî, t.y.

Koca, Ferhat. "Emîr Padişâh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11: 143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Köksoy, Mesut. *Risâle fî Beyâni'l-Hâsılı bi'l-Masdar ve Risâle fî Tahkîki'l-Masdar'ın Tahkik ve İncelemesi*. Konya: Billur Yayınevi, 2019.

Muhîbbî, Muhammed el-Emin b. Fazlillâh b. el-Hamevî ed-Dimeşkî. *Hulâsatu'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşar*. Beyrut: t.y.

Şehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman. *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-Kârni't-tâsi'*. Beyrut: Dâru'l-cîl, t.y.

Suveysî, Muhammed Adusselâm. "Tahrîrâtu Abdulğafûr el-Lârî (ö. 912) 'alâ Risâleti (Mâ ene kultu) li'l-Kûşî". *Mecelletu Ehbâs*. 14: 1-24. Sirte: Sirte Üniwersity, Aralık-2019.

Şemmerî, Huseyn İdân Matar. "Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-maşdar-Telifu'l-'Allâme Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Buhârî el-Mekkî el-Marûf bi Emîr Bâdişâh (ö. yaklaşık 987)". *The Islamic College University Journal /Mecelletu'l-Kulliyeti'l-İslâmiyye'l-Câmia*. 47: 585-627. Najaf: College Islamic University, 2018.

Şensoy, Sedat. *Mâ Ene Kultu Risâleleri*. Konya: Aybil Yayınları, 2013.

Şevket, Mustafa. *Mecmû'atu'l-fevâid*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1318/1901.

Teftâzânî, Sa'duddin. *el-Mutavvel*. İstanbul: Muharrem Efendi Matbaası, 1310/1892.

Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer. *Muhtasaru'l-Me'ânî*. Nşr. İlyas Kaplan. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2017.

Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu işılâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*. Refîk el-'Acem - Ali Dehrûc v.dğr. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân nâşirûn, 1996.

Tellîsî, Halîfe Muhammed. *en-Nefs min kunûzi'l-ķavâmîs*. Tunus: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-kitâb, 2000.

Tenûhî, Muhammed - Esmer, Râcî. "el-Masdar", *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fî 'ulûmi'l-lüĝa: el-Elsuniyyât*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2001.

Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. 11. Baskı. Ankara: TDK Yayınları, 2011.

Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm kâmûsu terâcîm li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*. 5. Baskı. Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002.

EK-1: ESERİN BAĞLAMINI OLUŞTURAN METİNLER

تحرير مصادر النقاش:

قال القزويني في تلخيص المفتاح: التّعقيد أن لا يكون (الكلام) ظاهر الدلالة على المراد، لِخَلِّ إِمَّا فِي النَّظْمِ ... وإما في الانتقال.

شرح التفنازاني في المطول: (التّعقيد) أي: كون الكلام معقداً على أنّ المصدر من المبني للمفعول (أن لا يكون) أي: الكلام (ظاهر الدلالة على) المعنى (المراد) منه (لِخَلِّ) واقع (إمّا في النظم) ... (وإمّا في الانتقال).⁹⁴

قال حسن جلبي في حاشيته على المطول: (قوله أي: كون الكلام معقداً) دفع لما يورد على المصنّف من أنّ التعريف المذكور⁹⁵ تعريف للتعمد لا للتّعقيد، وهذا الدفع أقرب من القول بأنّ الإطلاق إصطلاحي لا لغوي، وبأنّ هذا من باب الميل إلى المعنى، والمقصود جعل الكلام بحيث لا يكون كذا وإمّا تسامح بناء على ظهور المراد كما قيل في تعريف الدلالة ليفهم الشيء من اللفظ عند إطلاقه بالنسبة إلى العلم بالوضع (قوله أي: على أنّ المصدر من المبني للمفعول) وهنا بحث شريف ذكره الجدّ المحقّق في تفسير الفاتحة، ينبغي أن يتنبّه له، وهي أنّ صيغ المصادر⁹⁶ تُستعمل إمّا في أصل التّسبب ويُسمّى مُصدراً، وإمّا في الهيئة الحاصلة منها للمتعلّق معنويةً كانت أو حسيّةً كهيئة المتحرّكة (المتحرّكة) الحاصلة من الحركة ويُسمّى الحاصلة بالمصدر وتلك الهيئة للفاعل فقط في اللازم كالمتركيّة والقائمة في (من) الحركة والقيام أو للفاعل والمفعول وذلك في المتعدّي كالعالمية والمعلومية من العلم، وباعتباره يتسامح أهل العربية في قولهم: المصدر المتعدّي قد يكون مصدرًا للمعلوم وقد يكون مصدرًا للمجهول يُعْتَبَرُ بهما الهيئتين اللّتين هما معنيا الحاصل بالمصدر وإلا كان كلّ مصدر متعدّدً مشتركاً ولا قائل به بل استعمال المصدر في المعنى الحاصل بالمصدر استعمال الشيء في لازم معناه.⁹⁷ [فأقول: ⁹⁸ ليس المراد بالحمد المحكوم عليه بأنه لله هو نفس المصدر، إذ لا قيام له بدون المنتسبين فكيف يختص بأحدهما ولا الحامدية، وذلك ظاهر بل المحمودية وبذلك يتحقّق أن لام الاختصاص في موقعه وليس هو اللام الذي يقع صلة للحمد في قولنا "أعجبنى حمد زيد لعمرو" وبه يتحقّق أن ليس أصله "نحمدك الحمد لله" كما وقع في الكشاف على أنّ التقدير مستغنى عنه، وهذا تحقيق لا يوجد في كلام القوم].⁹⁹

⁹⁴ سعد الدين التفتالزاني، مطول على التلخيص، مطبعة محرم أفندي، 1892/1310، ص: 21.

⁹⁵ أيّ تعريف

أي: الحمد ونحوه. أنظر: شمس الدين محمد بن حمزة الفناري، عين الأعيان، رفعت بك مطبعة سي، إستانبول، 1325، ص 178.⁹⁶

حسن جلبي، حاشية المطول، درسعادت (شركت صحافيه عثمانيه نك 87 نومرولي مطبعة سينده طبع اولنمشدر)، ص: 113-114.⁹⁷

⁹⁸ القائل شمس الدين الفناري. أنظر: شمس الدين الفناري، عين الأعيان، ص 178.

⁹⁹ ما بين المعقوفين استكمال من قول الفناري. أنظر: شمس الدين الفناري، عين الأعيان، ص 178.

EK-1: RİSÂLE FÎ BEYÂNÎ'L-HÂSİL Bİ'L-MASDAR (TAHKÎK)

النص المحقق:

رسالة في بيان الحاصل بالمصدر

لمحمد أمين بن محمود الحسيني البخاري المكي المشهور بأمر بادشاه (ت: 1579/987)

[331ظ] بسم الله الرحمن الرحيم، وبه ثقتي، ربّ يبيّر.

سبحان من حصل بمصدر تكوينه الأفعال والآثار، وظهر بتأثير قدرته الأكوان في الأطوار، والصلاة والسلام على نبيّه المختار، وعلى آله وأصحابه الأخيار.

وبعد:

فهذه رسالة في بيان الحاصل بالمصدر الذي هو من مطارح الأنظار¹⁰⁰.

نَقَلَ الفاضل المشهور بحسن چلي في "حاشية المطول" عن بعض الأفاضل¹⁰¹ عند قول المحقق التفتازاني في تفسير¹⁰² التّعديد¹⁰³: "أي كون الكلام مُعَقَّدًا على أنّ المصدر من المبنى للمفعول "مَا حَاصِلُهُ أَنَّ صِبَغَ المصادرِ تُسْتَعْمَلُ حَقِيقَةً فِي أَصْلِ النَّسْبَةِ وَتُسَمَّى مُصَدَّرًا، وَمَجَازًا فِي الْهَيْئَةِ الْحَاصِلَةِ مِنْهَا لِلْمَتَعَلِّقِ مَعْنَوِيَّةً أَوْ حَسْبِيَّةً لِلْفَاعِلِ فِي اللَّازِمِ كَالْمُتَحَرِّكِ"¹⁰⁴، وَلَهُ وَلِلْمَفْعُولِ فِي¹⁰⁵ الْمُتَعَدِّي كَالْعَالِمِيَّةِ وَالْمَعْلُومِيَّةِ، وَأَنَّ قَوْلَهُمْ فِي الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي: قَدْ يَكُونُ مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ وَقَدْ يَكُونُ مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ تَسَامُحًا، يَعْنُونُ بِهِمَا الْهَيْئَتَيْنِ اللَّتَيْنِ هُمَا مَعْنِيًّا الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ¹⁰⁶، (وَاسْتِعْمَالُهُ¹⁰⁷ فِيهِ¹⁰⁸ لَيْسَ عَلَى سَبِيلِ الْحَقِيقَةِ وَإِلَّا)¹⁰⁹ كَانَ كُلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدِّ مُشْتَرَكًا، وَلَا قَائِلَ بِهِ. اِنْتَهَى.

¹⁰⁰ علي أميری (عربی) 4457: + ومزالق الأفكار. ألفها العبد الضعيف محمد أمين البخاري الشهير بأمر بادشاه.

¹⁰¹ في طرّة نسخة ف: هو جدّه مولانا الفناري.

¹⁰² ق: تحقيق.

¹⁰³ د: + المعنوي.

¹⁰⁴ ق: المتحرّكة.

¹⁰⁵ ق: - في.

¹⁰⁶ ز: - الحاصل بالمصدر.

¹⁰⁷ أي: استعمال المصدر

¹⁰⁸ أي: في الحاصل بالمصدر.

بعض النسخ: واستعمال المصدر في الحاصل بالمصدر استعمال الشيء في لازم معناه لأنّه لو كان استعماله فيه على سبيل الحقيقة.

¹⁰⁹

وصرّح السّيد السّند بأنّ المفعول المطلق هو الحاصل بالمصدر، أي: الأثر لا المصدر الذي هو التأثير، وإطلاق المصدر على المفعول المطلق بضربٍ من المسامحة وعدم التمييز بين التأثير¹¹⁰ والأثر. انتهى. ومقتضى كلام السّيد - وقد صرّح به غيره كما سيأتي - أنّ صيغ المفعول المطلق التي هي¹¹¹ صيغ المصادر بعينها موضوعة [332] للأثر¹¹² الحاصل بتأثير الفاعل المسّمى بلفظ المصدر كما أنّها موضوعة لإيقاع ذلك الأثر، وإلا يلزم التّجوّز في كلّ مفعول مطلق، ولا سبيل إليه لوجود أمانة الحقيقة من تبادل معناه من غير حاجة إلى القرينة.

وقد صرّح به¹¹³ المحقّق الرّضي في وجه تقديمه على سائر المفاعيل بقوله¹¹⁴: "لأنّ المفعول الحقيقي الذي أوّجده فاعل الفعل المذكور وفعله. ولأجل قيامه¹¹⁵ به صار فاعلا."¹¹⁶ هذا.

وأنت خبير بأنّه لا يُعقل في مثل الحُسن والموت تأثير وإيجاد منه.

فإن قيل: المراد بيان¹¹⁷ حقيقة ما وجد منه بتأثير من قام به لا بيان حقيقته مطلقاً.

قلنا: مقام التعريف يأبى¹¹⁸ عن التّخصيص على أنّهم صرّحوا بأنّ ما اشتمل عليه الفعل مطلقاً إنّما هو التأثير وأنّ كون المفعول المطلق بمَعْنَاه مبنياً على عدم الفرق بين التأثير والأثر، فلزم وجود التأثير والأثر في كلّ مصدر جاء منه فِعْلٌ. فالوجه أنّ يقال: ¹¹⁹أريد بالتأثير ما يعمّ الحقيقي وما نُزِل منزله لمشاركته إياه¹²⁰ في كونه نسبة¹²¹ بين الفاعل وحدث قام به بحيث صار فاعلاً لأجل قيامه به¹²².

110 ف: التأثير.

111 د: - هي.

112 قونيا 1076: للأمر.

113 ق: - به.

114 ق ر ف: حيث قال.

115 أي: قيام هذا المفعول.

116 الرضي، شرح الرضي على الكافية، النشر: يوسف حسن عمر، جامعة فارسونوس، بنغازي، 1996، 295/1.

117 ق: - بيان.

118 قونيا 1076: يأبى.

119 ر: - أن يقال.

120 د: - لمشاركته إياه.

121 ر: - نسبة.

122 ق د: - به.

وإذا تَمَهَّدَ هذا فنقول: إن أراد الفاضل المذكور¹²³ بـ"أَصْلِي التَّسْبِيةِ" مُسَمًى¹²⁴ لفظِ المصدرِ، أعني مصدرَ التأثيرِ موافقاً للتَّسْبِيةِ على أن يكونَ إضافتهُ "الأصلي" إلي "التَّسْبِيةِ"¹²⁵ بَيَانِيَّةً لا يكونَ مخالفتُهُ للقومِ إلا في قوله وَضَعْتُ له صَيَغُ المَصَادِرِ¹²⁶ لما عرفت من كونها حقيقة في التأثير والأثر.

وإن أراد طَرَفَ النسبةِ، أعني الحدث الذي أوجده الفاعل، فإن تأثيره نسبة بينه وبين ذلك الحدثِ على أن تكون الإضافة لاميَّةً، لَوَمِّ مخالفتِهِ [332ظ] في مَسَمًى لفظِ المصدرِ أيضاً.

وأما تفسيره الحاصل بالمصدرِ بالهيئة التي عُنيَ بها المصدرُ المبني للفاعل والمفعول فَوَيْهِ مخالفةٌ للمحقيقين¹²⁷ أيضاً، لأنها تحصل بالحدث الذي فسَّرَ السَّيِّدُ الحاصل بالمصدرِ به فهُمَا متغايران بالذات، فإنَّ العَالَمِيَّةَ مثلاً إنما تحصل بسبب العلم، لأنَّ معناه كونه بحيث قام به العلم ولا شك في كونه غير العلم.

لا يقال: لِمَ لا يجوز أن يكون مراد السَّيِّدِ بالحدث (الذي عبَّر عنه بالأثر)¹²⁸ تلك الهيئة. فإنَّ الحدث هو المعنى القائم بالغير وهي كذلك؟

لأنَّ نقول: قد صرَّح¹²⁹ المحقق الرضوي بأنَّ المفعول المطلق الذي هو عبارة عَمَّا¹³⁰ أوجده فاعل الفعل ولأجل قيامه به صار فاعلاً وهي ليست كذلك، فإنَّ ضاربيَّةَ زيدٍ في "صَرَبَ زَيْدٌ" لأجل صدور الضرب منه وقيامه به¹³¹، وكونه ضارباً أمر¹³² يعتبره العقل بعد صدور الضرب منه وصورته فاعلاً.

ثم إنكاره لما هو المشهور بين المحققين من أنَّ بناء¹³³ المصدر تارة للفاعل وتارة للمفعول وحمله على التسامح ليس بسديد أيضاً¹³⁴، لأنَّ علامة الحقيقة تَبَادُرُ المعنى من اللفظ من غير حاجة إلى القرينة، وهي موجودة هنا كما في الألفاظ المشتركة.

¹²³ أي: حسن چلبی.

¹²⁴ قونیا 1076: مَسَمًى.

¹²⁵ ف، علي أميري (عربي) 4457: إلى النسبة.

¹²⁶ في بعض النسخ: إلا في حصر ما وَضَعْتُ له صيغ المصادِرِ في التأثير.

¹²⁷ ر: قضيتِهِ مخالفتُهُ للمحقيقين.

¹²⁸ د، علي أميري (عربي) 4457: - الذي عبَّر عنه بالأثر.

¹²⁹ د: + به.

¹³⁰ من الممكن أن نستأنس هنا من نسخة اسمخان سلطان 254: عَمَّا.

¹³¹ ر: - به.

¹³² د: - أمر.

¹³³ ر: انبا. الصحيح ما أثبتنا.

¹³⁴ ر: - أيضاً.

وقوله "وَلَا قَائِلَ بِهِ" إنَّ أَرَادَ بِهِ عَدَمَ التَّنْقِيلِ¹³⁵ عَنِ الْمُتَقَدِّمِينَ فَالنَّقْلُ غَيْرُ لَازِمٍ، وَإِنْ أَرَادَ نَقْلَ عَدَمِ الْإِشْتِرَاكِ فَلْيَأْتِ بِمَا يَخْصُلُ بِهِ الْفِكَاكَ¹³⁶.

وما ذكره مولانا عصام الدين في شرحه على الكافية مما يدل على إنكاره المصدر المبني للمفعول من قوله: إذ لو كان¹³⁷ لم يكن الفعل المجهول على طريقة الوقوع بل يكون كالمعروف على طريقة القيام إلا أنّ المعروف [333و] طريق قيام المصدر المبني للفاعل والمجهول طريق قيام المصدر¹³⁸ المبني للمفعول. فالمصدر لم يوضع إلا لما هو صفة الفاعل، والفعل المعروف وُضِعَ لنسبة القيام بالفاعل، والمجهول لنسبة الوقوع على المفعول، وإنّما نشأ القول بالمصدر المبني للمفعول من عدم الفرق بين المعنى المصدرى الحاصل بالحق الياء المصدرية¹³⁹، ووضع اللفظ للمعنى المصدرى، والأوّل¹⁴⁰ عَامٌّ كَالضَّارِبِيَّةِ وَالْمَضْرُوبِيَّةِ بِلَا شَبْهَةٍ بِخِلَافِ الثَّانِي. انتهى.

ففيه بحث إذ الملازمة في قوله: "لو كان... إلخ"¹⁴¹ ممنوعة لجواز بناء المصدر للمفعول من غير جزئيته من الفعل، وعدمها لا يستلزم عدمه لعدم انحصار فائدة بنائه¹⁴² فيها على أنّ المحقق الرضوي فسّر طريقة القيام بأن لا يغيّر صيغته¹⁴³ إلى "فَعَلٌ" و "يُفَعَلُ"، فكيف يكون إسناد المجهول على تقدير جزئية المعنى¹⁴⁴ المبني للمفعول منه¹⁴⁵ على طريقة القيام، وقد غيّرت إليه غير أنّه يقول: تفسيره مبني على كون المجهول موضوعاً لنسبة وقوع ما هو صفة للفاعل على المفعول، لا لنسبة قيام المبني للمفعول به وإلاّ لَسَوِيَ بين المعروف والمجهول في كونهما على طريقة القيام، لأنّ إسناد المجهول على طرز قيام المبني للمفعول كما أنّ إسناد المعروف على طرز قيام ما هو للفاعل.

فحاصل¹⁴⁶ كلامه أنّه لو وضع المجهول أيضاً لنسبة القيام لَمَا كَانَ لِتَخْصِيصِ طَرِيقَةِ قِيَامِ الْفِعْلِ بِأَحَدِ الْإِسْنَادَيْنِ وَجْهٌ.

¹³⁵ ق: عدمها بالنقل.

¹³⁶ ق: الفِكَاكَ، ر: النكال، ف: الإنكار.

¹³⁷ ف: تحقق.

¹³⁸ ق: د: - المصدر.

¹³⁹ ق: التاء المصدرية.

¹⁴⁰ أي: هو من معنا للفاعل كالضاربة وهو معنا للمفعولية كالمضروب. منه (ف).

¹⁴¹ ف: لو تحقق لم يكن.

¹⁴² ق ر ف: اعتبره.

¹⁴³ ق ر ف: صبغة الفعل.

¹⁴⁴ ق: جزئيته، ر ف: - المعنى.

¹⁴⁵ أي: من الفعل. ف: - منه.

¹⁴⁶ د: في حل. الصحيح ما أثبتنا.

ولك أن تقول: قيام ما هو مبني للمفعول ووقوع ما هو مبني¹⁴⁷ للفاعل متلازمان وكان مقتضى الظاهر بناءً على جزئية¹⁴⁸ المبني للمفعول من الفعل المجهول أن يعتبر إسناده [333ظ] على طريقة القيام أيضاً، لكنهم عدلوا عنه إلى لازمه إظهاراً للفرق بين الإسنادين في مقام التعريف. ولا بُعد في مثل هذا، وسيجيء ما هو التحقيق في الجواب.

ولا يخفى عليك أن ائْبَاع¹⁴⁹ ما هو المشهور بين المحققين في مصطلحات القوم وأَعْيَابَاتِهِمْ أَوْلَى مِنْ ائْبَاع¹⁵⁰ عَبْرِهِ، إِذَا لَمْ تَكُنِ الْحُجَّةُ¹⁵¹ قَاطِعَةً صَارِفَةً عَنَّا الْعِنَايَةَ نحوه.

فَالْعُمْدَةُ في تحقيق معنى صَيِّغِ المَصَادِر¹⁵² والحاصل بالمصدر ولفظ المصدر¹⁵³ وكون المصدر مَبْنِيًّا للفاعل والمفعول على¹⁵⁴ ما هو المشهور بين الفحول¹⁵⁵ ولا يشتهر بينهم ما ليس بِخَرِيٍّ أَنْ يُتَلَقَّى بِالْقَبُولِ.

ثُمَّ إِنَّ الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ الذي هو المفعول المطلق المفسَّر¹⁵⁶ بِالْحَدَثِ وَالْأَثَرِ قد يكون قائماً بالفاعل حقيقة كما في "ظُرُوفَ زَيْدٍ"¹⁵⁷ وقد يكون قائماً بالفاعل وغيره كما في الأمور النسبية كالفَرْبِ وَالْبُعْدِ، أو بالفاعل والمفعول كما في المصدر المتعدّي كما حَقَّقَهُ الرُّضِي.

وَمِمَّنْ صَرَّحَ بِأَنَّ الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ هو الأثر دون التأثير والتأثير¹⁵⁸ العلامةُ شارح مختصر ابن الحاجب¹⁵⁹ في الأُصُولِ وذكر الشَّارِحُ المحقق القاضي عَضُدٌ في جواب المعتزلة عن استدلالهم على أن اسم

147 د: - مبني.

148 ر: جزئيته.

149 د: إيقاع.

150 د: إيقاع.

151 د: قرينة.

152 د: المصدر.

153 د: لفظ المصدر.

154 ههنا بدأ خير المبتدأ، أي: فالعمدة على ما هو المشهور بين الفحول. ف: - على.

155 د: بين النحويين.

156 د: المسمي.

157 ر: - قد يكون قائماً بالفاعل حقيقة كما في "ظُرُوفَ زَيْدٍ".

158 ر: - التأثر.

159 ر ف: شارح مختصر ابن الحاجب.

الفاعل قد يشتقّ للشيء باعتبار فعلٍ حاصلٍ لغيره بأنّه ثبت قَاتِلٌ وِضَارِبٌ والقَتْلُ والصَّرْبُ حاصلان¹⁶⁰ في المقتول والمضروب أنّه لا نسلم¹⁶¹ أنّ مبدأ الاشتقاق هو الأثر بل تأثير ذلك الأثر¹⁶² وهو قائم¹⁶³ بفاعلهما. انتهى.

وفيه تسليم كون الأثر الذي هو الحاصل قائمًا بالمفعول، ويمكن حمله على ما حققه الرّضي في الأفعال المتعدّية من أنّ الأثر فيها قائم بالفاعل والمفعول [334و] كالضرب القائم بالضارب والمضروب من حيث صدوره عن أحدهما ووقوعه على الآخر.

ونقل في حاشيته على¹⁶⁴ شرح المختصر¹⁶⁵ أنّ الاتحاد الخارجي بين التأثير والأثر على ما هو رأي الأشاعرة لا ينافي الاختلاف بحسب المفهوم والاعتبار، فإنّ الضوء الحاصل من الشمس في البيت أمر موجود، لكنّ إذا نسب إلى الشمس يسمّى إضاءة وإذا نسب إلى البيت يسمّى استضاءة. انتهى.

وكأنّه أراد بالاتحاد الخارجي أنّه لم يتحقّق في الإضاءة¹⁶⁶ والاستضاءة في الخارج أمرٌ زائد¹⁶⁷ على الضوء، وإلاّ لا يصحّ الحكم بأنّ النسبة التي هي من الأمور الاعتبارية هي عين الموجود الخارجي، والله تعالى أعلم.

وفي التوضيح: الفعل يراد به المعنى الذي وضع المصدر بإزائه ويمكن أن يراد به الحاصل بالمصدر فإنّه إذا تحرك زيدٌ فقد قام به¹⁶⁸ الحركة.

فإن أريد بالحركة الحالة التي تكون للمتحرّك في أيّ جزء يفرض¹⁶⁹ من أجزاء المسافة¹⁷⁰ فهي المعنى الثاني.

وإن أريد بها إيقاع تلك الحالة فهي المعنى الأوّل، والمعنى الثاني موجود في الخارج، أمّا الأوّل فأمرٌ يعتبره العقل ولا وجود له في الخارج. انتهى.

وفي التلويح: إنّ كثيراً من المصادر مما يحصل به للفاعل معنًى ثابتٌ قائمٌ به كما إذا قام زيدٌ فحصل له هيئة هي القيام أو تحركٌ فحصل له حالة هي الحركة فلفظ الفعل وكثير¹⁷¹ من صيغ المصادر قد يطلق على

¹⁶⁰ ق ر ف: حاصل.

¹⁶¹ ر: لا نعلم.

¹⁶² د: - الأثر.

¹⁶³ د: + حاصل قائم.

¹⁶⁴ د: عن.

¹⁶⁵ ف: في حاشية شرحه للمختصر.

¹⁶⁶ ف: في الإضاءة.

¹⁶⁷ ق ر ف: أمرٌ زائدٌ.

¹⁶⁸ ف: - به.

¹⁶⁹ ق: تعرض، ر: يفرد.

¹⁷⁰ ر: من أجزاء المضافة.

¹⁷¹ د: في كثير.

نفس إيقاع الفاعل ذلك الأمر، وهو المعنى المصدريّ ويسمى تأثيراً كإحداث الحركة وإيجادها في ذات الموقع والمحدث بأنه¹⁷² تُحرِّكُ لا كإيقاع الحركة¹⁷³ في جسم آخر حتى يكون تحريكاً وكإيقاعه¹⁷⁴ القيام والقعود في ذاته وقد يطلق [334ظ] على الوصف الحاصل للفاعل بذلك الإيقاع وهو المعنى الحاصل من المصدر ويكون وصفاً كالقيام أو كيفية كالحرارة. انتهى.

وفي شرح العقائد¹⁷⁵ للمحقق التفتازاني¹⁷⁶ "إذا قلنا: أفعالُ العباد مخلوقةٌ لله -تعالى- أو للعبد¹⁷⁷؛ لم تُردْ بالفعل المُعنى المصدريّ الذي هو الإيجاد والإيقاع، بل الحاصلُ بالمصدر الذي هو متعلّق الإيجاد والإيقاع؛ أعني ما يشاهد من الحركاتِ والسَّكناتِ."¹⁷⁸

وعن بعض الأفاضل في حاشية الشرح المذكور إطلاق المصدر على نفس الإحداث وعلى الهيئة الحاصلة شائع فيما بينهم، وإطلاق المصدر على كلٍ منهما حقيقة. انتهى.

وقد أطيننا عليك في نقل¹⁷⁹ عبارات المحققين لتكون فيما نحن بصدد بيانه على اليقين.

وتلخيص الكلام في تحقيق المقام أنّ الفاعل إذا صدر منه الفعل المتعدّي لا بدّ هناك من حصول أثرٍ حسّيٍّ أو معنويٍّ ناشئٍ من الفاعل بلا واسطةٍ واقع على المفعول بتأثير من الفاعل أو غيره قائم من حيث الصدور بالفاعل ومن حيث الوقوع بالمفعول.

فإذا نظرت إلى قيام ذلك الأثر بذات الفاعل ولاحظت كون الذات بحيث قام به كان ذلك الكون ما يعبر عنه بالمصدر المبني للفاعل.

وإذا نظرت إلى وقوعه على المفعول ولاحظت كون الذات بحيث وقع عليه الفعل كان ذلك الكون ما يعبر عنه بالمصدر المبني للمفعول¹⁸⁰.

وإذا نظرت إلى عين ذلك الأثر كان ذلك الحاصل بالمصدر وصيغة المصدر مشتركة بين هذه الثلاثة. وقد تُستعمل مجازاً في الفاعل والمفعول.

172 د ف: بأنه. وفي بعض النسخ "فإنه".

173 ف: تحرك لإيداع الحركة.

174 ف: كإيداع.

175 أي: شرح التفتازاني على العقائد النسفية.

176 د: وفي شرح المحقق التفتازاني.

177 ف: للعبد.

178 انظر إلى شرح العقائد، ص 408.

179 ق: في فضل.

180 ف: - هذه الجملة.

ومعنى قولهم: إنّ المصدر المبني للفاعل جزءٌ من الفعل المعلوم، والمبني للمفعول جزء من الفعل¹⁸¹ المجهول اعتبارًا الكوْنَيْنِ في مفهومهما¹⁸².

فمعنى [335و] "ضَرَبَ زَيْدٌ" كونه بحيث قام به الضرب، ومعنى "ضُرِبَ زَيْدٌ" كونه بحيث وقع عليه الضرب، لا كونه بحيث قام به الكون الأول في المعروف وكونه بحيث قام به الكون الثاني في المجهول كما لا يخفى على من له [أدنى]¹⁸³ تأمل صادق وإنصاف بأهل العلم لائق.

يتناول المقالة مشكلة الحصول بالمصدر على وجه العموم ورسالة في بيان الحصول بالمصدر لأمير بادشاه البخاري (توفي 1579/987) على وجه الخصوص. وفي هذا السياق، ركز البحث بادئ ذي بدء على دراسة قضية الحصول بالمصدر وعلى حيات أمير بادشاه البخاري لاحقًا ثم يقدم دراسة شاملة على رسالة في بيان الحصول بالمصدر ثم فحص نسخ رسالة في بيان الحصول بالمصدر وأخيرًا يقدم النص المحقق فلا يتجه أنّ المصدر المبني للمفعول إذا كان جزءًا من المجهول كان على طريقة القيام، لأنه مبني على زعم اعتبار قيام الكوْنَيْنِ في مَفْهُومِي المَعْرُوفِ والمجهول. وقد تبين أنّ الملحوظ فيهما الأثر من حيث القيام في الأول ومن حيث الوقوع في الثاني، فأنتى يتحقّق طريقة القيام فيه¹⁸⁴.

(وهذا ما وعدناك من التحقيق وبالله الهداية والتوفيق)¹⁸⁵.

وأما الفعل اللازم فلا يتحقّق فيه¹⁸⁶ إلاّ المصدر المبني للفاعل والحاصل بالمصدر الذي هو الأثر، لأنه لم يتعدّ إلى المفعول به، ويستعمل مجازًا في الفاعل، والله تعالى أعلم. تمت الرسالة الجليلة، والعظيمة الجميلة، لأستاذنا السيّد المحقّق، والسند المدقّق، وحيد زمانه، وفريد أوانه، مولانا الأستاذ محمد ابن البخاري، الشهير بأمير بادشاه المكيّ، في بيان الحصول بالمصدر في سنة 978.

المصادر والمراجع

أمير بادشاه، محمد أمين البخاري، رسالة في بيان الحصول بالمصدر، مكتبة السليمانية، خسرو باشا رقم: 754.
أمير بادشاه، محمد أمين البخاري، رسالة في بيان الحصول بالمصدر، مكتبة السليمانية، راغب باشا رقم: 155.

¹⁸¹ ق ف: - الفعل.

¹⁸² مضمونهما.

¹⁸³ في خسرو باشا 754: + أدنى.

¹⁸⁴ د: فلا يتحقّق القيام فيه.

¹⁸⁵ ق ر: - ما بين القوسين.

¹⁸⁶ ق ر ف: - فيه.

- أمیر بادشاه، محمد أمين البخاري، رسالة في بيان الحاصل بالمصدر، مكتبة السلیمانية، فاضل أحمد باشا رقم: 352.
- أمیر بادشاه، محمد أمين البخاري، رسالة في بيان الحاصل بالمصدر، مكتبة السلیمانية، فیض الله أفندي رقم: 1883.
- أمیر بادشاه، محمد أمين البخاري، رسالة في بيان الحاصل بالمصدر، مكتبة السلیمانية، قلیج علی باشا رقم: 1024.
- حسن جلیبی، حاشیة المطول، درسعادت (شركت صحافیه عثمانیه نك 87 نومرولي مطبعه سینده طبع اولنمشدر). شریف الرضی، شرح الرضی علی الکافیة، النشر: یوسف حسن عمر، جامعة قارسیونس، بنغازی، 1996.
- شمس الدین محمد بن حمزة الفناری، عین الأعیان، رفعت بك مطبعه سي، إستانبول، 1325.
- سعد الدین التفتالزانی، مطول علی التلخیص، مطبعة محرم أفندي، 1892/1310.